

ФОРМАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРИЙМЕННИКОВО-ІМЕННИКОВИХ КОНСТРУКЦІЙ ЛОКАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ (на матеріалі пам'яток східнополіського говору XVII–XVIII ст.)

Проаналізовано прийменниково-іменникові конструкції на позначення контактної статичної локалізації, їх структурну та семантичну варіативність. Схарактеризовано особливості функціонування цих конструкцій у пам'ятках східнополіського говору XVII–XVIII століть.

Ключові слова: східнополіський говір, прийменник, іменник, локативна прийменниково-іменникова конструкція.

Важливим питанням сучасної мовознавчої науки є дослідження специфіки мовного вираження просторової семантики в українському діалектному мовленні. Способи та засоби вираження локативних відношень у сучасній українській літературній мові та її діалектах проаналізовано в наукових працях І.С. Білик, С.П. Галаур, М.Г. Железняк, В.В. Коломийцевої, О.Г. Межова, Т.І. Сердюкової, М.І. Степаненка та ін. Однак є лише незначна кількість наукових праць, у яких локативні відношення розглядаються в діахронії (В.І. Добощ, І.І. Слинко). Тому нашу увагу привертають прийменниково-іменникові конструкції локативної семантики в історичному аспекті, зокрема особливості їх функціонування у пам'ятках східнополіського говору XVII–XVIII ст.

Мета статті – проаналізувати семантичні особливості та специфіку граматичного вираження прийменниково-іменникових конструкцій, що виражають контактну статичну локалізацію у літературно-писемній практиці та діалектному мовленні східнополіського говору XVII–XVIII ст.

Східне Полісся, яке виразно репрезентує мовні особливості української літературно-писемної практики та діалектного мовлення XVII–XVIII ст., історично пов'язане з чималою кількістю писемних джерел, різних за функціональними та стилевими особливостями. Серед найважливіших та найбільш авторитетних варто назвати законодавчі акти верховної влади й управління XVII–XVIII ст., а саме: універсали, накази й інші документи українських гетьманів Д.І. Многогрішного (1669–1672), І.С. Мазепи (1687–1704), П.Л. Полуботка (1722–1723), універсали, інструкції, резолюції, накази полковників і козацької старшини, Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду тощо, опубліковані у збірниках із загальною назвою «Універсали українських гетьманів» (надалі використовуємо умовне скорочення УМ та УП); «Договори і постанови прав і вольностей

військових...», підписані між П.С. Орликом і запорозькою старшиною 1710 року, або так звана Конституція Пилипа Орлика (КО); актові книги сотенних канцелярій і міських ратуш Лівобережної України, зокрема «Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда, 1612–1699 гг.» (АБ), «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года» (АС); «Ділова народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України)» (ДНРМ) та «Черниговская летопись по новому списку», що має умовну назву Чернігівський літопис (ЧЛ), тощо.

Аналізуючи мовні особливості вищезначених писемних джерел східнополіського говору, зазначимо, що в цих текстах конструкції з локативною семантикою є надзвичайно поширеними, що можна пояснити прагненням їх авторів до якомога детальнішого опису тогочасних історичних подій, військових дій, суспільного устрою, системи судочинства тощо. Цікавим на нашу думку є той факт, що в аналізованих працях зафіксовано нетипові для сучасної української мови прийменниково-іменникові конструкції локативної семантики, що дає нам можливість прослідкувати розвиток і становлення прийменників, а також окремих граматичних категорій та парадигм відмінювання іменних частин мови.

З історії розвитку мови відомо, що *въ* та *у* функціонували в мовленні як два окремі прийменники [1; 5; 7]. Конструкції з прийменником *въ* використовувалися на позначення певного стану особи чи предмета, а також для часових і просторових характеристик. Так, з іменниками у знахідному відмінку конструкція визначала напрям руху всередину предмета, тобто динамічні просторові відношення, а з іменниками в місцевому відмінку – місце перебування предмета, тобто статичні просторові відношення. Натомість конструкція з прийменником *у* та іменником у родовому відмінку (модель $y+N_{gen}$) вживалася з апудесивним значенням: визначала близькість предметів чи вказувала на предмет, біля якого відбувалася дія [5, 45]. Фонетичні зміни та вокалізація приголосного *в* (перехід в *ў*) на початку фрази, між приголосними та після голосного перед приголосним призвела до поступового формального збігу двох давніх прийменників в українській мові [7, 139]. Проте у пам'ятках лівобережнополіського говору XVII–XVIII ст., зокрема в «Актах Бориспольскаго мѣйскаго уряда, 1612–1699 гг.», зафіксовано поодинокі

випадки вживання архаїчної конструкції з прийменником у та іменником у родовому відмінку (модель $y+N_{gen}$) з апудесивним значенням: *продал нив двѣ своих власных, одна за Воробьевкою у островѣ, другая у Грицькова футора Лихонского, звороты на Логвинову той нивки* (АБ, 24). За свідченням М.Г. Железняка, навіть у сучасному східнополіському говорі ця конструкція виражає близькість першого порядку: *у маста па'верните, у плет'на рас'те, у 'самайі 'рїєчки жи'ву* [2, 5].

Для вираження ж просторової близькості об'єктів у текстах писемних пам'яток східнополіського говору аналізованого періоду зустрічаємо конструкцію з прийменниками *ведле* або *подле* та іменниками в родовому відмінку (модель $ведле/подле+N_{gen}$): *а мужѣ мои ведле товару у загородѣ ночовати остався* (ДНРМ, 81); *продали двур свой никому ни в чом не пенный и не заведеный, лежачий подле двора Ивана Панасенка на фолварку за мѣстом, зовсим, з будованем, с пляцом, з огородомѣ и з нивою одноєю, которая лежит подле футора кгородского* (АБ, 14); *межею подле Микитиной Серченковой нивы и монастырской, ведле которыхъ у коницѣ постановленѣ и копецѣ* (УМ, 72); а також конструкцію з прийменником *около* та іменниками в родовому відмінку (модель $около+N_{gen}$): *в кгрунтах их монастырскихъ, около реки Сули будучіе* (УМ, 110); *унѣверсаль, позволяючи ему въ Венрику, около Венрика, такожѣ около Коземина и села Бѣлека и Грунской сотниѣ<...> майданѣ заняти* (УП, 304); *почавши отъ рѣчки Бистрицѣ яромѣ Выхолками, около яровѣ льсныхъ<...> идетъ граница* (УП, 511); та рідше конструкцію з прийменником *при* та іменниками в місцевому відмінку (модель $при+N_{lok}$), що, на відміну від попередніх конструкцій, визначає дистантну, а не контактну локалізацію: *учрежденная на заставах при рецѣ Ворсклѣ от великороссійскихъ людей и рейменту Гетманского казаковѣ сторожа* (УП, 283); *А хочай бы при Стѣчи Запорожкой или при городку Казикермену мѣсцо на тое было назначено* (УМ, 526).

Як бачимо, у східнополіському говорі XVII – XVIII ст. процес злиття прийменників *въ* та *у* в один не завершився. Паралельне і рівноправне вживання *в* (*въ*) та *у* для позначення контактної статичної локалізації об'єктів, зокрема для визначення предмета, простору чи середовища, всередині якого перебуває об'єкт або відбувається дія, протікає стан [5, 47; 7, 145], особливо характерне для конструкцій з іменниками в місцевому відмінку (модель $въ/у+N_{lok}$): *а копѣики въ пушицѣ зашурбованые, да в той же еднѣ исподицѣ* (ДНРМ, 32); *у дворѣ выкрадено клѣтъ* (ДНРМ, 32). Така тенденція може прослідковуватися

навіть в одному реченні: *Тогда жѣ Кизиму сотника и сына его въ Киевѣ на палѣ збили, а Павлюка у Варшавѣ стято* (ЧЛ, 77); *знашли у гумнѣ Іллѣ Ковтуненка, жителя тамошнего, лице певное<, > то есть<, > плахту<, > и секиру, под крыломѣ въ стузѣ, у ячмень* (ДНРМ, 33).

У досліджуваних текстах XVII–XVIII ст. прийменник *въ* вільно поєднується як із загальними назвами (*продал отчизну, половину в дому и в полю* (АБ, 16); *теды въ первомѣ семѣ / пунктѣ о вѣрѣ святой православной восточного исповѣданія дѣло належитъ начати* (КО, 195)), так і з власними. Пам'ятки офіційно-ділового стилю вирізняються використанням конструкцій з прийменником *въ* та іменниками-топонімами в місцевому відмінку (модель $въ/у+N_{lok}$), що стали усталеними мовними формулами або частовживаними висловами: *Данѣ в Глуховѣ зъ Войсковой енеральной Канцеляриі* (УП, 342); *Данѣ в Батурині* (УМ, 64); *Дѣлялося въ Бендерѣ* (КО, 257). У літописних текстах східнополіського говору, зокрема в Чернігівському літописі, найчастіше іменна частина конструкції представлена ойконімами, особливо назвами міст (модель $въ/у+N_{lok}$), що пояснюється жанрово-стильовою специфікою пам'ятки: прагненням надзвичайно точно визначити локалізацію, зокрема й географічну, осіб чи об'єктів у просторі: *коронованѣ въ Краковѣ* (ЧЛ, 74); *Тогда жѣ Кизиму сотника и сына его въ Киевѣ на палѣ збили, а Павлюка у Варшавѣ стято* (ЧЛ, 77); *козаки въ Переяславлѣ, въ Нѣжинѣ, въ Черниговѣ* ляховѣ вибили (ЧЛ, 82); *облѣгль Стѣрка въ Бузинѣ* (ЧЛ, 84). У наведених прикладах конструкція вказує на те, що дія відбувається всередині, у межах населеного пункту.

Проте звернемо увагу, що ойконім *Москва* в місцевому відмінку лише спорадично поєднується з прийменником *въ* (модель $въ+N_{lok}$), при цьому може додатково уточнюватися лексемою *мѣсто* (*градѣ, городѣ*): *же ваша милость панѣ некоторое въ Москви время пробавылѣ* (УП, 122); *бувши передѣ симѣ недавно у его императорского величества въ великомѣ градѣ Москвѣ* (УП, 71). Найчастіше цей іменник входить до складу конструкції з прийменником *на* та іменниками в місцевому відмінку (модель $на+N_{lok}$): *панѣ гетманѣ Іоанѣ Скоропадскій, за битности своей еще на Москвѣ заболѣзновавши, и оттоль безѣ поправки въ тойже болѣзни возвратившися въ Глуховѣ* (УП, 78); *тамѣ же въ Бронницѣ и на Москвѣ* *подрядчиковѣ дешевше наняли* (УП, 111); *людми з великими и полномочными королевского величества послами и комисарами, на Москвѣ споряженых* (УМ, 495); *полскіе послы, будучи на Москвѣ, ближним его царского пресвѣтлого величества бояром и думным особам*

говорили и обнадеживали (УМ, 495). Український мовознавець І.І. Слинко, пояснює це тим, що назва *Москва*, порівняно з іншими містами, відзначалася більшими розмірами і ширшою площею, тому асоціювалася з поняттям певної частини держави, Московської землі [8, 48].

Як бачимо, для вираження контактної статичної локалізації, окрім конструкції з прийменником *въ* та іменниками в місцевому відмінку, використовується також конструкція з прийменником *на* та іменниками в місцевому відмінку (модель *на+N_{lok}*), що, проте, має інший значеннєвий відтінок і визначає розташування об'єкта на поверхні простору чи предмета або більш загально окреслює предмет чи простір, у межах якого відбувається дія, локалізується стан [4, 37; 5, 27]: *продал ниву свою власную, никому ни въ чом не пенную и не заводеную, лежащую подле хутора Верны Сергеенка на врочыцу Ладыжене* (АБ, 21); *и велми ихъ тамъ позинуло много на болотахъ, и на переправахъ* (ЧЛ, 79); *и жь бы тие пять тысячъ козаковъ зъ кошоварами на назначенномъ мѣстцу въ Ладогѣ къ первимъ числамъ месяца априля стали* (УП, 281). Аналізовані конструкції з прийменниками *въ* (*у*) та *на* вживаються при власне-локативних дієсловах із семантикою місцеперебування (*бути, перебувати, опинятися* тощо), процесуально-локативних дієсловах (*стояти, лежати* тощо), що одночасно виражають процес і локативний стан [6, 234]. Зауважимо, що за спостереженням Ф.Т. Жилка в сучасному східнополіському говорі в давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мають тільки закінчення *-у*, яке можливе і в місцевому відмінку [3, 79]. Використання закінчення *-у* в іменниках у місцевому відмінку простежується і в пам'ятках досліджуваного говору XVII–XVIII ст. та визначає його специфічні риси: *у Днѣпру* (КО, 85); *въ Войску Запорожскомъ* (КО, 215); *въ полку Кіевскомъ* (УП, 293); *в Барыштулю* (АБ, 78); *в дому и в полю* (АБ, 16); *на гостыню Вышенском* (АБ, 21); *на стѣверу* (ЧЛ, 91) тощо.

Не менш поширеними в текстах східнополіського говору також є гідроніми, зокрема назви річок, що в місцевому відмінку поєднуються з прийменником *на* (модель *на+N_{lok}*). При цьому іменна частина конструкції визначає територію, де протікає річка, та місцевість навколо неї: *онъ обернувшись, даль имъ битву, на рѣчцѣ названной Старець* (ЧЛ, 77); *ями на той же рѣчцѣ Суль, нижей города Лубенского будучіе* (УМ, 110); *млинъ маючи себѣ в сотнѣ Почеповской, стоячий на реце Навуси, ведле села Довбежа* (УМ, 612); *выдаемъ ему сей нашъ унѣверсалъ на мѣстечко Любеч, з перевозомъ на Днѣпрѣ Любецкимъ и Лоевскимъ* (УП, 377). В

аналізованих текстах фіксуємо лише поодинокі випадки вживання конструкції з прийменником *въ* (*у*), що має відповідне значення: *Теды вствъ сполне зъ старшиною енералною и з по/слами от Войска Запорожского Низового, у Днѣпру зостаючого, знесиися, по давнымъ / обыкновеніямъ и по правамъ войсковимъ избрали себѣ волними едностайными / голосами за гетмана его милѣсти пана Филиппа Орлика* (КО, 85).

Окремої уваги заслуговують просторові прийменниково-іменникові конструкції, утворені від назв більших географічних одиниць, зокрема від назв країн, повітів, полків, сотень як адміністративних одиниць тощо. Такі назви позначають більший за площею простір і природно мають поєднуватися з прийменником *на*. Проте в літературно-писемній практиці й діалектному мовленні лівобережнополіського говору XVII–XVIII ст. вживання конструкції з прийменником *на* та зазначеними топонімами в місцевому відмінку є обмеженим. Більшість хоронімів та апелятивів на їх позначення поєднуються з прийменником *въ* та його позиційними варіантами (*у, во*): *монастырьъ въ Покутию лежащий, турки спалили<...> людей въ Покутию и ку Подолу забрали были турки* (ЧЛ, 87); *Тогожь року, былъ перепись во всей Малой Россіи* (ЧЛ, 85); *отправовалось торжество съ колоколнимъ во всемъ государствѣ звономъ* (ЧЛ, 100); *уросли многие въ Отчизнѣ и въ Войску Запорожскомъ нестроения* (КО, 215); *Саранча была всюды великая, въ Польци, Литвѣ и на Вкраинѣ и война Сагайдачного на Москву* (ЧЛ, 75).

Особливо цікавим сьогодні видається те, що у пам'ятках аналізованого часу й ареалу зустрічаємо паралельне використання прийменників *въ* та *на* у конструкціях із топонімом Україна в місцевому відмінку: *орда была великая на Вкраинѣ; Саранча была всюды великая, въ Польци, Литвѣ и на Вкраинѣ; чего Виговскій с татари, и с ляхами на Украинѣ не догубилъ; всей старшини и черни Войска его королевской милости Запорозкого в Украине на Заднѣпру будучим; академію въ Могилевѣ бѣлорускомъ, или здѣ въ Украинѣ*. Як бачимо, писемні джерела вкотре доводять, що на певних етапах розвитку та становлення української мови значення конструкцій з прийменниками *въ* та *на* і топонімом Україна в місцевому відмінку не розмежовувалося, тому зазначені прийменники могли функціонувати паралельно, замінюючи один одного.

Із прийменником *въ* також сполучаються назви менших адміністративно-територіальних одиниць, оскільки в цьому разі конструкція вказує не просто на територію, а на перебування об'єкта в межах певного простору [8, 51]: *селище подле рѣчки Пса, у уездѣ Почеповскомъ зос-*

таючое (УМ, 615); в *Сотнѣ Остранской* будучое село еи, *Коптовѣ* (УП, 346); на могилахъ, на гнояхъ и на иннихъ волнихъ ... мѣстцахъ, *въ полкахъ Гадяцкомъ и Полтавскомъ*, и где винайдеться непенное жъ, а способное мѣстце, майданъ заняти (УП, 304); на той и на сей сторонѣ Днѣпра *въ полку Кіевскомъ* маетности мѣючимъ (УП, 293).

За спостереженням З.І. Іваненко, із власними назвами, що позначають нечітко окреслені території, поєднуються обидва прийменники – *въ* та *на*, наприклад, *въ Січі й на Січі* [4, 41]. Проте у пам'ятках лівобережнополіського говору XVII–XVIII ст. фіксуємо дві синонімічні лексеми – *Запорожжя* і *Січ*. Оскільки Запорожжя – це територія, розташована за порогами Дніпра, межі якої точно не визначені, ця лексема традиційно поєднується з прийменниками *въ* і *на*. Натомість Запорозька Січ – територія козацьких земель на островах чи півостровах, укріплена по периметру за допомогою дерев'яно-земляних споруд (глибоким ровом і насипним валом). Отже, Січ як військово-адміністративна одиниця, а також назва території, що мислиться як простір, обмежений чим-небудь, вживається в аналізованих текстах із прийменником *въ*: *Богданъ Хмельницькій на Запорожю повсталь, и тамъ що было въ Сѣчи* *ляховъ, нѣмцовъ, встѣхъ* *выкололи* *козаки* (ЧЛ, 77); *зъ малороссійскихъ обивателей нѣхто бѣ въ Запорожжѣ* *не ходилъ* *подъ опасеніемъ жестокого штрафа и наказанія* (УП, 413); *Но понеже я извѣстенъ есмь, что на Запорожью* *низше и выше Сѣчи* *на таковий зездъ* *приличнихъ мѣстцъ нѣтъ, и о корми конскіе* *трудно, бо и в самой Сѣчи Запорозкой стѣновъ и оброковъ* *никогда не готуютъ* (УМ, 526).

Отже, аналіз прийменниково-іменникових конструкцій на позначення контактної статичної локалізації в писемних джерелах східнополіського говору XVII–XVIII ст. засвідчує збереження структурних типів конструкцій, широко відомих в інших говорах XVII–XVIII ст., та виявляє специфічні риси використання прийменників і вживання синонімічних конструкцій. Так, у досліджуваному говорі цього часу процес злиття двох давніх прийменників *въ* та *у* в один повністю не завершився, тому прийменник *у* інколи вживається з іменником у родовому відмінку (модель $у+N_{gen}$) для визначення близькості предметів або вказівки на предмет, біля якого відбувається дія, тобто з апулесивним значенням. Синонімічними є конструкції з прийменниками *ведле* або *подле*, *около* та іменниками в родовому відмінку (моделі *ведле/подле+N_{gen}*, *около+N_{gen}*). Для вираження контактної статичної локалізації основними є конструкції з прийменниками *на*, *въ* або його позиційним варіантом *у* й іменниками в

місцевому відмінку (моделі *въ+N_{lok}*, *на+N_{lok}*). Вибір прийменника відбувається з урахуванням загального значення та семантики іменної частини конструкцій, що використовуються на позначення досліджуваних просторових відношень.

Джерела

1. АБ – Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда, 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженка. – К. : Киевская Старина ; Типографія Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул. №4, 1892. – 112 с.
2. АС – Актовая книга Старобубского городского уряда 1693 года / под ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов : Черниговская губернская ученая архивная комиссия, 1914. – 136 с.
3. ДНРМ – Ділова народно-розмовна мова XVIII ст. : (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підг. до вид. В.А. Передриєнко. – К. : Наукова думка, 1976. – 416 с.
4. КО – «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т.В. Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – 440 с. : факсиміле.
5. УМ – Універсали українських гетьманів : матеріали до українського дипломатію. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. – К.–Львів : НТШ, 2006. – Ч. II. – 799 с.
6. УП – Універсали українських гетьманів : матеріали до українського дипломатію. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / упоряд. В. Ринсевич. – К. : НТШ, 2008. – 721 с.
7. ЧЛ – Черниговская лѣтопись по новому списку (1587–1725) / [предисл. Ал. Лазаревського] // Материалы по истории, литературѣ и этнографии Южной России. – Киевъ : Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, домъ № 4, 1890. – С. 70–110.

Література

1. Добош В.І. Синтаксис українських південно-карпатських говорів (прийменникові коняструкції) : [текст лекцій] / В.І. Добош. – Ужгород, 1972. – 48 с.
2. Железняк М.Г. Варіювання прийменникових конструкцій в українських східнополіських говірках / М.Г. Железняк // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 60–63.
3. Жилко Ф.Т. Нариси з діалекології української мови / Ф.Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1955.
4. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові : навчальний посібник / З.І. Іваненко. – Чернівці, 1974. – 70 с.
5. Колодяжний А.С. Прийменник : матеріали до лекцій з курсу сучасної української літератур-

- ної мови / А.С. Колодяжний. – Харків : Видавництво Харківського державного університету імені О.М. Горького, 1960. – 168 с.
6. Межов О.Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : монографія / О.Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
7. Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників / В. В. Німчук // Історія української мови : синтаксис / [Г.П. Арполенко, А. П. Грищенко, В.В. Німчук та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983. – 504 с.
8. Слинко І.І. Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. : (місцево-просторові звороти) / І.І. Слинко. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1968. – 112 с.

Анализируются предложно-именные конструкции для обозначения контактной статической локализации, их структурная и семантическая вариативность. Характеризуются особенности функционирования этих конструкций в памятках восточнополесского говора XVII–XVIII в.

Ключевые слова: восточнополесский говор, предлог, существительное, локативная предложно-именная конструкция.

The noun-prepositional constructions, their semantical and structural variability are analyzed in the article. Functioning of this construction in the texts of the local dialect of eastern Polissia of XVII–XVIII centuries is defined.

Key words: the local dialect of eastern Polissia, preposition, noun, local noun-prepositional construction.